

De democratische rechtsstaat valt niet te relativieren

'Dat sommigen in België sympathie hebben voor de Turkse repressie, is verbijsterend, maar niet onverwacht' schrijft Prof. Marc De Vos, directeur van denktank Itinera. 'Turkije is niet meer Europees geworden, maar Europa is meer Turks geworden'.

Leest u even mee: 'Stabiele instellingen hebben die de democratie, de rechtsstaat, de mensenrechten en het respect voor en de bescherming van minderheden garanderen'. Ziedaar het eerste criterium waaraan een land dat lid wil worden van de Europese Unie officieel moet voldoen. Daarenboven, zo gaat het verder, worden onderhandelingen met een potentiële kandidaat-lidstaat 'pas geopend als aan het eerste criterium is voldaan'.

Wend nu uw blik naar Turkije. Turkije is al sinds eind 1999 erkend als een land op koers naar volwaardig lidmaatschap van de Unie. Wij, de verenigde EU-lidstaten, vinden Turkije onze evenknie in democratie, rechtsstaat, mensenrechten en minderheden. We kwamen tot dat verlichte inzicht amper twee jaar na de laatste succesvolle militaire coup in dat land en nog vooraleer ene Recep Tayyip Erdogan er aan de macht kwam. Slik.

Dat Europa zijn eigen identiteit en waarden te grabbel heeft gegooid in een geopolitieke calculus om een strategisch islamitisch land aan Europa te binden, is al heel lang duidelijk. Europese politieke leiders van een vorige generatie - de toenadering tot Turkije dateert al van begin jaren 1960, in de hoogdagen van de Koude Oorlog - hebben hoog spel gespeeld. Ofwel hebben ze gemeend dat Europese waarden onbelangrijk waren, ofwel hebben ze geloofd dat Turkije onder Europese invloed zou europeaniseren. Dat eerste was een blunder, het tweede een illusie.

We weten intussen dat de vermenging van Turkije en Europa als een boemerang is teruggekeerd. Strategisch kunnen Europa en de NAVO niet zonder Turkije, zeker niet terwijl het Midden-Oosten in burgeroorlog verzinkt. Europa heeft aan Turkije de vluchtelingencrisis uitbesteed, daarbij de mensenrechten overboord kieperend. Wij in Europa hebben, dixit Erdogan, Turkije meer nodig dan dat Turkije Europa nodig heeft. Turkije is niet meer Europees geworden, maar Europa is meer Turks geworden.

Dan de waarden. Als de terroristische aanslagen ons iets duidelijk maken, is het wel dat er gedeelde waarden bestaan die onze samenleving zo fundamenteel onderscheiden van andere, dat islamitische fanatici ze met willekeurige barbarij te lijf willen gaan. Onze 'vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid' - om die symbolische termen te gebruiken - betekent voor hen 'decadentie, blasfemie en perversie'. Jongeren geboren en getogen in de meest vrije, vredelievende en sociale landen op de planeet ontpoppen zich tot theologische terroristen, overtuigd van de superioriteit van een wereldbeeld dat wij complete waanzin vinden.

Dat het 'theoterrorisme' in onze eigen boezem gedijt, is angstwekkend. We kunnen het proberen te rationaliseren: het zijn probleemjongeren, ze worden gehersenspoeld, ze zijn vervreemd, ze zoeken zingeving, en zo verder. Theoterroristen zijn een gesel, maar een kleine losgeslagen minderheid. Dat is waar. Maar ze delen wel met grotere groepen een afkeer of twijfel tegenover basiswaarden van onze samenleving. Die waardenkloof is zelfs waarneembaar bij wat hier in België als een eerste generatie migrantenelite kan genoemd worden.

In de woelige dagen van staatsgreep en repressie in Turkije hebben succesvolle hoogopgeleide 'Turkse Belgen' het woord gekregen. En wat blijkt? Meerdere stemmen bepleiten begrip tegenover het regime van Erdogan. Er wordt gesteld dat een stevige reactie nodig is na een staatsgreep die niet als een

akkefietje kan worden afgedaan. Er wordt verklaard dat een sterke leider nu belangrijker is dan democratie, die ook in Europa pas heel geleidelijk tot wasdom is gekomen.

Daar val ik van achterover. Ik praat de poging tot militaire staatsgreep niet goed, maar hij valt niet uit de lucht. Er zit een historisch patroon in. Mustafa Kemal Atatürk heeft hardnekkig geprobeerd om Turkije in een Westers staatsmodel te wringen. Nadien bewaakte een elite van Kemalisten de scheiding van Kerk en Staat. Telkens de teugels gevierd werden, kwam Turkije terecht in de vicieuze cirkel van islamitische staten: meer democratie bracht meer fundamentalisme, wat dan weer de democratie bedreigde. Een hele stoet islamitische partijen is er in de loop der jaren, precies met de sterke arm van het leger, verboden of van de macht verdreven. De AKP van Erdogan is zelf de spin-off van een verkozen en nadien verboden islamitische partij.

Het valt niet te ontkennen dat ook Erdogan en de AKP hun land op een hellend vlak richting autocratie en islamisme hebben gezet. Al jarenlang eroderen in Turkije de persvrijheid, de vrouwengelijkheid, de mogelijkheid tot vreedzaam protest en het respect voor minderheden. Democratie is meer dan verkiezingen winnen, het is niet de 'dictatuur van de meerderheid'. Het is precies in tijden van crisis dat het respect voor democratische waarden zo belangrijk is om ontsporing te vermijden en een gedeelde toekomst te vrijwaren. Erdogan doet voorspelbaar het omgekeerde: de maskers vallen af. Hallo, Europese Unie?

Dat sommigen in België sympathie hebben voor de Turkse repressie, is verbijsterend. Maar het is dus niet onverwacht: het illustreert een waardenvervreemding die doordringt tot in de intelligentsia. We hebben huiswerk om die faliekante trend te keren. We kunnen beginnen met voor de eigen deur te vegen. Laten we de dreiging van terrorisme niet aangrijpen als alibi voor draconische maatregelen op Europese bodem.

De verleiding van een sterke leider die de evenwichten en vrijheden van democratie aan zijn laars lapt, is groot. Maar de lessen van de geschiedenis, van in de antieke oudheid tot in de 20ste eeuw, zijn er om ons te doen beseffen hoe fataal die verleiding wel is. De sterkte van de democratische rechtsstaat is zijn weerbaarheid. Laten we ons democratisch weerbaar tonen. Het theoterrorisme is ideologisch: we kunnen het enkel verslaan door aan onze waarden vast te houden, niet door ze te relativieren.

Opinie Knack.be 28/07/2016

Politieke elite rijdt de Europese Unie in de vernieling

'Alleen door meer democratie en minder Unie is een project denkbaar dat zowel legitiem als levensvatbaar is'. Dat zegt Prof. Marc De Vos, directeur van denktank Itinera.

De Nederlandse publieke opinie heeft het associatieverdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne duidelijk afgewezen. Nogal wat commentatoren klasseren de uitslag als verzuurd en populistisch euroscepticisme. Als een volk zijn leiders tegenspreekt, heeft blijkbaar het volk een probleem, en niet de leiders. Tenzij democratie een alibi is voor technocratie, moet toch enige bescheidenheid worden getoond tegenover een zeldzame uiting van directe democratie in een van de kernlanden van de Unie.

De beruchte 'kloof met de burger' bereikt in de Europese Unie abyssale proporties. Al van bij haar geboorte is de Europese eenmaking, via een schier eindeloze reeks politieke verdragen, een project van en voor de Europese politieke elite. De Europese Unie die daaruit is gegroeid, is nooit volwaardig democratisch geworden. De Unie is een labyrint van instellingen en procedures, geteisterd door het zogenoemde 'democratisch deficit', vervreemd van de modale burgers en hun besognes.

Telkens de Unie even voet zet op de begane grond van de democratie, begint de aarde te schuiven. In de loop der jaren hebben diverse referenda de vervreemding tussen Europa en zijn burgers pijnlijk blootgelegd. De Europese politieke leiders hebben ervoor gekozen die uitslagen glad te negeren. Nadat de beruchte Europese grondwet in 2004 bij referendum was verworpen in Frankrijk en Nederland, werd haar inhoud alsnog ingevoerd via een gewone verdragswijziging, met goedkeuring van de nationale parlementen wier bevolking de tekst eerder had afgewezen. Dit soort cynisme heeft de wind gezaaid die straks, bij het Britse referendum op 23 juni, wel eens de storm kan worden.

Sinds enkele jaren is duidelijk hoe de eurocratie zichzelf in de vernieling heeft gereden. De bankencrisis, de eurocrisis en de vluchtelingen crisis hebben elk op hun manier aangetoond dat zowel de geografische als de politieke ambities van de Unie de grenzen van realiteit en realisme ver hebben overschreden. Het crisismanagement door regeringsleiders heeft daarenboven elke schaamlap van democratie afgeworpen. De regels van eurodiscipline worden in Brussel gedictieerd. Geen nationale verkiezing of Grieks referendum kan er aan tornen. De regels voor vluchtelingen zijn eerst overboord gegooid - Schengen en Dublin, RIP - en daarna vervangen door een ijsskoude deal met Turkije.

De Europese Unie is officieel gegrondvest op de waarden van democratie en rechtsstaat. Ze is objectief de ondermijner van beide. Ze combineert peilloos democratisch deficit met wetteloosheid en geopolitiek opportunisme. De nuchtere Hollanders hebben gelijk dat het failliete en corrupte Oekraïne niet klaar is voor een formele associatie. Andere Oost-Europese landen waren dat eerder ook niet, laat staan voor volwaardig lidmaatschap. Zodra ze een voet binnen kregen, zijn ze zich nog minder aan de Europese regels gaan houden, terwijl de eurocratie liet betijen. Gaan we dit scenario echt blijven herhalen tot de boel volledig in elkaar stuikt?

In plaats van te treuren over democratische kritiek op de zoveelste Europese elitaire illusie, zouden onze leiders beter mobiliseren voor een Unie 2.0. Alleen door meer democratie en minder Unie is een project denkbaar dat zowel legitiem als levensvatbaar is. De Unie is momenteel een treinramp in slow motion. Om niet te crashen, moet ze heruitgevonden worden rond een kleinere harde kern van landen. Die kunnen democratische structuren en zuivere regels maken, met een nieuw lidmaatschap. Daarrond kan een tweede ring van minder vergaande maar meer gehandhaafde samenwerking draaien, de herleide versie van de huidige geografische Unie.

Het was lang een dogma dat Europese eenmaking als een fiets moest blijven rijden om niet te vallen. Misschien is dat ook juist. Maar het is wel tijd om in een andere richting te fietsen, met minder fietsers, of we vliegen met z'n allen uit de bocht.

14/04/2016 Nieuwsbrief Trends.be/Kanaalz.be

Duitsland doet Europa ontsporen

'We hebben de Europese rechtsstaat - van Schengen tot de mensenrechten - voor de Turken laten varen en we betalen er nog voor ook!' Dat zegt Prof. Marc De Vos, directeur van denktank Itinera

De Europese Unie heeft een pact met de duivel gesloten om de bewaking van haar buitengrenzen in duurbetaalde onderaanneming te plaatsen. In de naoorlogse politieke geschiedenis van Europa is mij geen precedent bekend waarin de wereldwijde vaandeldrager van sociale rechten zo cynisch de eigen principes verkracht. Elk greintje internationaal respect dat Europa nog genoot als lichtpunt van democratie, vrijheid en menswaardigheid, is weg.

Voorbij de calculus van vrede, economie en macht, is idealisme de motor van wat ooit nog het 'Europese project' heette. Europese eenmaking is een moreel initiatief, gedragen door Europese

politieke elites die gaandeweg hun bevolking moeten meekrijgen. Die elite heeft nu de ziel van Europa verkocht. Wie nog geen euroscepticus was, heeft de plicht het te worden. Een Unie zonder legitimiteit verdient de steun van haar bevolking niet. Dit is EU-exit, koren op de molen voor de Brexit.

Al meer dan vijftig jaar gooit Europa zijn identiteit te grabbel in een geopolitiek ganzenspel met Turkije. In 1963 al werd een associatieverdrag gesloten dat Turkije economisch in het Westerse kamp van de Koude Oorlog moest verankeren. De geografische positie en het lidmaatschap van de NAVO maakte Turkije tot een noodzakelijke bondgenoot. Een bondgenoot die zich graag tot Europa wilde rekenen, waartegen Europa onder Amerikaanse druk niet neen kon zeggen, maar die niet Europees is.

Het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie staat intussen op automatische piloot: zodra het land voldoet aan formele voorwaarden van democratie, rechtsstaat, mensenrechten en markteconomie, heeft het theoretisch recht op aansluiting. Het heeft nog nooit aan die voorwaarden voldaan. Maar het zou zich wel geleidelijk hervormen, de wortel van beloofd lidmaatschap achterna lopend. We zien nu het omgekeerde. Het is niet de EU die Turkije Westers maakt, maar Turkije dat de EU autoritair maakt. We hebben de Europese rechtsstaat - van Schengen tot de mensenrechten - voor de Turken laten varen en we betalen er nog voor ook!

Generaties bange Europese leiders hebben in hun handelingen met Turkije de ruggengraat van Europese waarden opgelost in een bad van politieke correctheid. Maar voor de huidige schande draagt Angela Merkel een verpletterende verantwoordelijkheid. Met een feitelijke Brexit - Groot-Brittannië is geen lid van de eurozone of de Schengenzone - een verzwakt Frankrijk, een stuiptrekkend Zuid-Europa en een balorig Oost-Europa, is Duitsland al jaren de politieke leider van de Europese Unie. Zijn trackrecord is dramatisch.

Economisch is besparen en hervormen noodzakelijk om uit het euromoeras te geraken. Maar het is niet voldoende. Zonder substantiële schuldkwijtscheldingen en investeringen wordt euromalaise een chronische ziekte: ongeneeslijk maar niet dodelijk, tenzij voor de politieke cohesie van de Europese Unie. In de vluchtelingen crisis koos Merkel voor de vlucht vooruit. Ze heeft schromelijk zichzelf overschat en anderen onderschat. Duitsland 'kann es nicht schaffen'. Het kan de vluchtelingenstroom niet aan en het kan de andere lidstaten niet mobiliseren. Ofwel heeft Duitsland zich grandioos misrekend, ofwel heeft het grandioos mismeestert. Beide zijn onvergeeflijk op dit niveau.

In de crisis met de Krim en Oekraïne is Merkel de zogenaamde 'Russland Versteher'. Haar Oost-Europees begrip voor het verwrongen wereldbeeld van Poetin gooide en gooit ook daar West-Europese waarden overboord. Geconfronteerd met een ontspoorde vluchtelingen crisis is het opnieuw Merkel die capitulatie aan Turkije als een voldongen feit aan de rest van Europa presenteert. De economische locomotief Duitsland doet de Europese Unie politiek en geopolitiek ontsporen.

Europa kan dus nog altijd niet zonder de Amerikanen. Tijdens de burgeroorlog in de Balkan hadden we nog Bill Clinton die militair tussenkwam om Europa te redden. Barack Obama heeft over Syrië gesproken maar niet gehandeld. Zijn retorische 'rode lijn' over chemische wapens werd door Assad straffeloos overschreden. Dat was het begin van de escalatie en de Russische interventie die van de vluchtelingenstroom een echte exodus hebben gemaakt. Misschien is het wachten op een volgende Clinton in het Witte Huis. Maar de blamage voor Europa is totaal. Wie zijn eigen normen en waarden verkracht, gaat naar de hel.

14/03/2016 Nieuwsbrief Trends.be/Kanaalz.be

Marc De Vos

Directeur denktank Itinera, co-auteur van '*De Verlichting uit evenwicht?*' (Van Halewyck, 2016)

Hoogleraar arbeidsrecht, Europees recht en inleiding tot de rechtsstaat UGent en VUBrussel

Info: De Verlichting uit Evenwicht?

01/06/2016

Brussel 22 maart 2016 ... de globale wereld werd plots wel héél klein. Twee dodelijke terreuraanslagen in Brussel, meer dan 30 doden, 300 gewonden. België, dat met zijn buitenlands beleid altijd een deel van de oplossing wilde zijn, werd deel van het probleem, gekwalificeerd als vijand in een exotische oorlog die zijn slagveld tot het hart van Europa en van Brussel verlegde. En dat door jongeren die een groot deel van hun leven bij ons doorbrachten en van wie velen onze nationaliteit hebben. Op 13 november 2015, met de dodelijke raids in Parijs, was België al meer betrokken dan we wensten - leverancier van daders en medeplichtigen, broedhaard van foreign terrorist fighters.

Confronterend, nooit verwachte of voorziene gevolgen van desolate vervreemde jongeren die zich het hoofd gek laten maken door een gewelddadige terreurbeweging, die het voorwendsel van een religieus geïnspireerde heilsstrijd niet doorzien, die zich met blinde haat keren tegen het land waarnaar hun ouders of grootouders migreerden. Zo werd een geopolitiek wereldconflict op moorddadige wijze binnen onze grenzen gesleept. De gewelddadige aard van deze ontwikkeling oversteeg elke redelijke analyse. Maar ze was wel gevreesd en door sommigen zelfs aangekondigd, als uitloper van de gedestabiliseerde situatie in het Midden-Oosten. Daar dook nu een nieuwe partij op met nooit geziene barbarij, ook tegenover de eigen bevolking en geloofsgenoten.

De eerlijkheid gebiedt om te beseffen dat de vatbaarheid van jongeren van bij ons voor deze waanzin ook een pijnlijk gevolg is van gaten in ons migratie- en integratiebeleid. Dat zij zover heen konden geraken is zowel het gevolg van hun falen als van forse inefficiënties in ons beleid - een gedeelde verantwoordelijkheid. Die analyse is al vele malen gemaakt en voorzien van beleidsaanbevelingen waarvan blijkbaar niet werd gedacht dat ze zo urgent waren.

Geweld, misbruik van gezag en van godsdienst en de daaruit voortvloeiende terreurdaden zijn van alle tijden. We zijn geneigd onze democratie als een evidentie te zien, maar dat is ze niet. In werkelijkheid leven zes op de zeven wereldburgers, 86 procent van de wereldbevolking, in regimes die gekenmerkt zijn door grote tekorten in hun democratisch gehalte, het rechtsstatelijk karakter en het respect voor mensenrechten. België is van die verworvenheden een bakermat, maar niet altijd en niet op alle vlakken een baken.

De verschrikkelijke actualiteit van de aanvallen op onschuldige burgers, die gemotiveerd werden als gerechtvaardigde aanvallen op decadente samenlevingen, confronteert ons met de ernst van het geopolitieke onevenwicht en met de omstandigheid dat daarvoor nu wraak kan worden genomen op ons grondgebied, tegen landgenoten en door landgenoten.

Met de fatwa tegen Salman Rushdie (1989), met de aanslag op het World Trade Center in New York (2001) en met het protest tegen de Deense Mohammedcartoons (2005) hebben we de analyse nooit zo gemaakt. Het waren tekenen van toenemend geweld, van de export ervan vanuit het Midden-Oosten naar het Westen, en het kwam langzaam maar zeker dichtbij. Met de aanslagen op Charlie Hebdo in 2015 en op Le Bataclan en caféterrassen in Parijs kwam het geweld wel heel dichtbij, en terugkijkend moeten we de vraag durven te stellen of we voldoende als solidaire wereldburgers hebben gereageerd dan wel eerder geloofden in de vermeende veiligheid in onze cocon.

Er werd plots wel veel gesproken over ons samenlevingsmodel, de kern, de moderniteit, de Verlichtingswaarden, la République, 'waarden en normen'. Maar weinigen benoemden de inhoud ervan. Dat doet Itinera met dit normatief boekje wel: we willen zeggen waar het op staat. Wat de waarden en normen zijn waarvoor de Verlichtingsfilosofen in de achttiende eeuw voor het eerst gestructureerd opkwamen, in hun verzet tegen werelds en religieus absoluut gezag, met hun pleidooi voor de Rede en voor de menselijke persoon als actor. Niet als onderdaan maar als burger, niet als iemand die moet buigen voor andermans macht, maar als partij die samen met alle andere burgers de grondslag levert voor rechtmatig gezag. Legitiem en verantwoordingsplichtig.

We beschrijven wat vandaag de essentie van die inzichten betekent inzake gezagsorganisatie. We doen dat op normatieve wijze: vermits het om essentiële inzichten gaat, kan men er niet vrijblijvend tegenover staan. Ze zijn niet alleen verbindend in de zin dat ze vaak juridisch bindend zijn, maar ook - en misschien vooral - in de betekenis dat ze ons moeten verbinden als mensen die deel willen zijn van een samenleving en die zich daartoe horen te gedragen, als verantwoordelijke burgers.

Dit boek bundelt vier essays van vier auteurs, elk op haar of zijn vakgebied. De stijl van elke auteur is gerespecteerd, en ook haar of zijn inzicht: binnen een overzicht van grondslagen van ons samenlevingsmodel is er immers, bij definitie, ruimte voor nuance en eigen accenten. Toch vormen ze op spontane wijze een krachtig normatief geheel.

Met haar boek *Macht en Onmacht*, een verkenning van de hedendaagse aanslag op de Verlichting (2015) had Tinneke Beeckman al een scherpe analyse gemaakt van de postmoderniteit die alles kapot relativeert, en van de aanslag op de Verlichting na de moordraai op Charlie Hebdo. Ze is de best geplaatste auteur om de bronnen van het moderne denken uit de Verlichting te evoceren, en we zijn blij dat ze onmiddellijk is ingegaan op ons verzoek om als visiting fellow aan ons boek mee te werken. Haar essay toont sereen en kernachtig de historiek van dit denken en de grote inhoudelijke kracht lijnen die ook vandaag essentieel blijven. Het gaat om de waarachtigheid van de 'waarden en normen', en de waarde die zij behouden hebben.

Marc De Vos beschrijft de moderne civiele gezagsorganisatie die op de Verlichtingsbeginselen rust: wat betekent een democratische rechtsstaat, en hoe leeft die door in de actuele welvaartsstaat met culturele of etnische superdiversiteit? De moderniteit evolueert en steunt op voortschrijdend inzicht. Zoals de geschiedenis aantoont, kon en kan ze veel veranderingen en vernieuwingen in haar burgerlijke gezagsorganisatie absorberen. Zijn essay zet de kern van een moderne rechtsstatelijke democratie uiteen; die kan zich maar verder ontwikkelen indien burgers zich daar ook naar gedragen, met een volwassen burgerschap dat engagement veronderstelt voor de publieke zaak.

Daarop volgt mijn opstel over de uitingsvrijheid. Het slagveld van de maatschappelijke betwistingen wordt immers geleverd door de vrijheid van eenieder om haar of zijn mening te uiten. Extreme en radicale uitingen passen perfect in het kader van een op de Rede gebaseerde democratie, doch passen ze ook in een publiek discours dat steeds meer ruimte maakt voor emotionaliteit? Werkt de uitingsvrijheid zoals we die kennen ook wanneer het systeem waarvan ze deel uitmaakt intern of extern fundamenteel in vraag wordt gesteld? Expressievrijheid werkt maar bij tolerantie, wanneer men verdraagt dat ook anderen hun mening uiten, precies wanneer die anders is. De kern is om te leren incasseren op emotioneel vlak en te argumenteren op redelijk vlak. Met meningsvrijheid gaat traditioneel ook godsdienstvrijheid gepaard, doch binnen het kader van de rechtstatelijke democratie, niet daarbuiten of daarboven. Dat kader creëert ruimte voor ieders religieuze waarheid of geloof, maar niet voor een opgelegde waarheid of voor geloof als ieders individuele bron van recht. Alleen zo kunnen pluralisme en tolerantie ontstaan, zonder dewelke de rechtsstatelijke democratie niet kan bestaan.

Ivan Van de Cloot analyseert de evidentie die aantoont dat landen die deze beginselen erkennen als basis van hun organisatie, ook de landen zijn die waardecreatie mogelijk maken en waarin het economisch leven kan bloeien. Het zijn de regimes die meer dan andere de grootste voordelen combineren voor het algemeen belang en voor de individuele ontplooiing van de mensen die deel zijn van de samenleving. Regimes die het best de paradoxale combinatie van vrijheid en gelijkheid kunnen vormgeven, en die de flexibiliteit hebben om die soms heikele balans positief te doen evolueren. Zijn essay toont de waarde van de beginselen, niet omdat ze westers zijn of omdat we ze als dominante cultuur opdringen, maar omdat ze de beste grondslag vormen voor welvaart, vrede en voorspoed voor allen. We hebben de verantwoordelijkheid om de voorwaarden voor welvaartscreatie door te geven aan de volgende generaties.

Net nu we door globalisering en migratie niet langer de (vermeende) homogene samenleving zijn van het verleden, is het van belang om normatief het kader van dit samenlevingsmodel te beschrijven, en

de waarachtigheid en legitimiteit ervan. Niet uit misplaatst superioriteitsgevoel, maar omdat ieder die deel uitmaakt van de samenleving zich er maximaal in kan ontplooien, met inbegrip van haar of zijn religieuze overtuiging - welke ze ook is. Dat vergt van allen, van oude en van nieuwere Belgen, inspanningen om te kunnen omgaan met superdiversiteit en met verschil van religieus inzicht. We moeten allen leren dat het samenlevingskader voordelen biedt die rechtvaardigen dat de burgerschapsattitude prioritair is op al de rest, op de meest intieme gevoelens en overtuigingen, ook deze die religieus geïnspireerd zijn. Samenleven is niet vrijblijvend, het is een werkwoord.

Mijn dank gaat uit naar drie goede vrienden met wie ik dit boek tot stand mocht brengen en die elk excelleren op hun domein. Het was een rijke en verrijkende intellectuele ervaring die we met onze lezers willen delen.

Leo Neels

Algemeen directeur denktank Itinera

Docent media- en communicatierecht UAntwerpen, senaatslid KU Leuven, voorzitter raad van advies AMS Family Wealth Institute, voorzitter Advisory Board Healthcare Management Centre Vlerick Business School

Auteur o.m. van *'Fabriek Journalistiek. Waarom media goed zijn voor u'* (LannooCampus, 2014)